

PRACE NAUKOWE

Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu

RESEARCH PAPERS

of Wrocław University of Economics

Nr 405

Instytucje w teorii i praktyce

Redaktor naukowy
Bożena Borkowska

Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
Wrocław 2015

Redakcja wydawnicza: Elżbieta Kożuchowska
Redakcja techniczna i korekta: Barbara Łopusiewicz
Łamanie: Adam Dębski
Projekt okładki: Beata Dębska

Informacje o naborze artykułów i zasadach recenzowania
znajdują się na stronie internetowej Wydawnictwa
www.pracnaukowe.ue.wroc.pl
www.wydawnictwo.ue.wroc.pl

Publikacja udostępniona na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 3.0 Polska
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

© Copyright by Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu
Wrocław 2015

ISSN 1899-3192
e-ISSN 2392-0041

ISBN 978-83-7695-542-1

Wersja pierwotna: publikacja drukowana

Zamówienia na opublikowane prace należy składać na adres:
Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu
ul. Komandorska 118/120, 53-345 Wrocław
tel./fax 71 36 80 602; e-mail: econbook@ue.wroc.pl
www.ksiegarnia.ue.wroc.pl

Druk i oprawa: TOTEM

Spis treści

Wstęp	7
Anna Ząbkowicz: Instytucjonalny kontekst funkcjonowania rynku i organizacyjne formy koordynacji jako elementy nowego paradygmatu w ekonomii.....	9
Stanisław Rudolf: Budowa równowagi instytucjonalnej na poziomie ponadnarodowym na przykładzie instytucji partycypacji pracowniczej	23
Tomasz Legiędź: Formowanie się porządku społecznego w krajach transformacji z perspektywy teorii rozwoju gospodarczego D.C. Northa, J.J. Wallisa oraz B.R. Weingasta.....	38
Ewa Gruszewska: Rola instytucji nieformalnych w kształtowaniu ładu instytucjonalnego.....	55
Agnieszka Szulc: Wpływ instytucji formalnych i nieformalnych na zakres szarej strefy w Polsce.....	70
Jerzy Ząbkowicz: Egzekwowanie prawa konkurencji w UE. Kompetencje równoległe instytucji UE i państw członkowskich a zasada pomocniczości	83
Mikołaj Klimczak: Splot ekonomii, prawa i polityki w rozwoju polskich instytucji ochrony konkurencji.....	96
Janina Godłów-Legiędź: Zmiany instytucji formalnych w polskim szkolnictwie wyższym i ich konsekwencje	108
Zbigniew Jurczyk: Procesy koncentracji i monopolizacji na rynku prasy regionalnej w Polsce	127
Jakub Sukiennik: Państwowa regulacja rynku wyrobów tytoniowych: ścieżka rozwoju regulacji.....	141
Julitta Koćwin: Ochrona i edukacja konsumenta. Instytucjonalne zapobieganie działaniom nieetycznym i nieprawidłowościom w branży usług finansowych.....	157
Marcin Kępa: Nowe mechanizmy dystrybucji środków finansowych z Europejskiego Funduszu Społecznego w świetle teorii kosztów transakcyjnych.....	173
Gabriela Przesławska: Podejście instytucjonalne w okresie obecnego kryzysu gospodarczego na przykładzie koncepcji <i>path dependence</i>	184
Krzysztof G. Kron: Kontrowersje związane z prowadzeniem działalności gospodarczej przez Organizacje Pożytku Publicznego (OPP)	193
Wojciech Skiba: Wpływ instytucji pomocy publicznej na instrumenty polityki społecznej w obszarze aktywizacji zawodowej osób niepełnosprawnych.....	213

Adam P. Balcerzak, Michał Bernard Pietrzak: Efektywność instytucji a jakość życia w warunkach globalnej gospodarki wiedzy	238
--	-----

Summaries

Anna Ząbkowicz: Institutional context of market functioning and organizational coordination forms as elements of a new paradigm in the economics	9
Stanisław Rudolf: Construction of institutional balance at the supranational level on the example of the institution of employee participation	23
Tomasz Legiędź: Social order in transition countries: the application of a new approach by D.C. North, J.J Wallis and B.R. Weingast.....	38
Ewa Gruszewska: The role of informal institutions in the formation of institutional order.....	55
Agnieszka Szulc: Influence of formal and informal institutions into the scope of shadow economy	70
Jerzy Ząbkowicz: EU competition law enforcement. Parallel competence of EU institutions and the member states vs. the principle of subsidiarity	83
Mikołaj Klimczak: Nexus of economics, law and politics in the development of Polish institutions of competition protection.....	96
Janina Godłów-Legiędź: Changes of formal institutions in Polish higher education and their consequences	108
Zbigniew Jurczyk: The processes of concentration and monopolization on the regional press market in Poland.....	127
Jakub Sukiennik: State regulation of the tobacco market. The path of regulation development.....	141
Julitta Koćwin: Consumer protection and education – institutional prevention of unethical activities and irregularities in the financial services industry	157
Marcin Kępa: New mechanisms of distribution of financial means from the European Social Fund in the light of the theory of transaction costs	173
Gabriela Przesławska: Institutional approach in the contemporary economic crisis time on the example of <i>path dependence</i> concept	184
Krzysztof G. Kron: Controversial issues with business operations of public benefit organizations (PBOs) in Poland.....	193
Wojciech Skiba: The impact of public welfare institutions on social policy instruments in the area of vocational activation of the disabled	213
Adam P. Balcerzak, Michał Bernard Pietrzak: Institutional effectiveness vs. quality of life in the reality of global knowledge-based economy	238

Tomasz Legiędź

Uniwersytet Łódzki

e-mail: legiedz@uni.lodz.pl

FORMOWANIE SIĘ PORZĄDKU SPOŁECZNEGO W KRAJACH TRANSFORMACJI Z PERSPEKTYWY TEORII ROZWOJU GOSPODARCZEGO D.C. NORTHA, J.J. WALLISA ORAZ B.R. WEINGASTA

SOCIAL ORDER IN TRANSITION COUNTRIES: THE APPLICATION OF A NEW APPROACH BY D.C. NORTH, J.J. WALLIS, AND B.R. WEINGAST

DOI: 10.15611/pn.2015.405.03

Streszczenie: Celem artykułu jest zbadanie procesu przemian instytucjonalnych krajów transformacji z perspektywy teorii rozwoju gospodarczego D.C. Northa, J.J. Wallisa i B.R. Weingasta oraz próba wyodrębnienia czynników, które wpłynęły na końcowy efekt przeprowadzanych reform. W pierwszej części opracowania został przedstawiony zarys teorii Northa, Wallisa oraz Weingasta. Natomiast w drugiej części koncepcję tę wykorzystano do analizy procesów transformacji w krajach postkomunistycznych Europy Środkowej oraz Wschodniej. Na koniec artykułu przedstawiono wnioski. Kluczowy wpływ na efekt reform miały czynniki kulturowe, religijne oraz historyczne. Miały one istotne znaczenie dla zachowania elit i formowania się nowej koalicji dominującej, a w konsekwencji dla otwierania się rynków politycznych. Większa otwartość systemu politycznego umożliwiła liberalizację rynków gospodarczych, co w rezultacie poprawiało efektywność nowo tworzonych instytucji gospodarczych. W krajach transformacji zbliżonych kulturowo do państw Zachodu tworzenie instytucji rynkowych i demokratycznych było łatwiejsze. Niewątpliwie duży wpływ na proces transformacji miała także perspektywa integracji z Unią Europejską. Warunkiem wstąpienia do Unii było tworzenie przez władze instytucji zwiększających otwartość systemu politycznego i gospodarczego.

Słowa kluczowe: Instytucje, przekształcenia ustrojowo-systemowe, rozwój gospodarczy.

Summary: The aim of this article is to examine institutional change of post-communist countries applying the limited and open access orders theory proposed by D.C. North, J.J. Wallis, and B.R. Weingast. First, the conceptual framework of North, Weingast, and Wallis is presented. Then the theory is applied to analyze the process of transitions of the post-communist Europe. Finally the conclusions are presented. The paper shows that cultural factors had a crucial impact on the outcome of market reforms. Furthermore the countries that had opportunity to join the European Union performed better in their transformation to democracy and market economy.

Keywords: institutions, systemic transformation, economic development.

1. Wstęp

Ćwierć wieku po upadku komunizmu w Europie możemy zaobserwować, iż przeprowadzone reformy rynkowe i demokratyczne nie we wszystkich państwach postkomunistycznych przyniosły oczekiwany efekt. W państwa takich jak Polska, Czechy, Słowacja czy kraje bałtyckie udało się stworzyć podstawy liberalnej demokracji i gospodarki rynkowej, zapewniającej w miarę stabilny i trwały wzrost gospodarczy. Zgoła odmiennie wygląda sytuacja państw powstałych w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego, gdzie okres zapaści gospodarczej był wyraźnie dłuższy, a obecny wzrost gospodarczy nie ma trwałego charakteru i jest uzależniony głównie od cen zasobów naturalnych, takich jak gaz ziemny czy ropa naftowa. Chociaż w większości tych państw obowiązuje oficjalnie system demokratyczny, to w rzeczywistości są to kraje autokratyczne, w których sfera wolności politycznej wciąż jest ograniczana. Wojna na Ukrainie jest najgroźniejszym przejawem niestabilności sytuacji politycznej w krajach powstałych z rozpadu Związku Radzieckiego i dowodem tego, jak złożony i nieprzewidywalny jest proces transformacji ustrojowej.

Analizę procesu transformacji do gospodarki rynkowej zdominował spór o szybkość i zakres przeprowadzanych reform. Z jednej strony dowodzono, że w przypadku krajów postkomunistycznych niezbędne były szybkie reformy zakładające szeroką deregulację i liberalizację gospodarki [Sachs 1993; Woo 1994; Balcerowicz 1997], z drugiej przedstawiono argumenty, iż stopniowe reformy zakładające szeroką interwencję państwa byłyby skuteczniejsze, ponieważ ograniczyłyby negatywne skutki społeczne i w konsekwencji zapewniłyby szybszy wzrost oraz rozwój gospodarczy [Portes 1991; Roland 1990; McMillan, Naughton 1992; Kołodko 1999]. Zatem podobnie jak w większości debat gospodarczych, starli się ze sobą zwolennicy rynku ze zwolennikami interwencji państwa. Jednak obie strony sporu popełniały zazwyczaj ten sam błąd, polegający na niedocenianiu albo niepełnym rozumieniu istoty i złożoności instytucjonalnych uwarunkowań gospodarki.

Obecnie większość ekonomistów zgadza się z twierdzeniem, iż instytucje mają kluczowe znaczenie dla rozwoju gospodarczego. Istnieje wiele badań empirycznych potwierdzających wpływ systemu instytucjonalnego na wzrost gospodarczy [Hall, Jones 1999; Acemoglu, Johnson, Robinson 2001; Rodrik, Subramanian, Trebbi 2002] oraz studiów przypadku i analiz porównawczych ukazujących, że wykształcenie w miarę efektywnego systemu instytucji jest niezbędne do rozwoju społeczno gospodarczego [North 2005; Shirley 2005; Greif 2006]. Także w polskiej literaturze przedmiotu znajdziemy analizy potwierdzające, jak ważne były uwarunkowania instytucjonalne w procesie transformacji krajów postkomunistycznych [Wojtyła 2002; Lissowska 2004; Godłów-Legiędź 2005]. Ciekawym nowym narzędziem analizy procesu zmian instytucjonalnych jest nowy model rozwoju, autorstwa D.C. Northa, J. Wallisa oraz B. Weingasta [2009]. Celem artykułu jest wykorzystanie tej teorii do zbadania procesu przemian instytucjonalnych krajów transformacji i próba wyodrębnienia czynników, które wpłynęły na końcowy efekt przeprowa-

dzanych reform. W pierwszej części opracowania zostanie przedstawiony zarys koncepcji Northa, Wallisa oraz Weingasta. Natomiast w drugiej części koncepcja ta zostanie wykorzystana do analizy procesów transformacji w krajach postkomunistycznych.

2. Przemoc a ład społeczny

Punktem wyjścia tradycyjnych rozważań nad wzrostem i rozwojem gospodarczym jest neoklasyczne założenie o efektywności działania rynków. Nawet jeśli podkreśla się znaczenie wad rynku, przyjmuje się zwykle, że istnieje w miarę efektywny system instytucjonalny. Rzeczywistość jednak daleko odbiega od tych modelowych założeń. W nowej koncepcji Northa, Wallisa i Weingasta (w dalszej części tekstu: NWW) punktem wyjścia jest założenie, że fundamentalnym warunkiem pomyślnego rozwoju społeczno-ekonomicznego jest rozwiązywanie problemu przemocy. W krajach rozwijających się jednostki i organizacje posługują się lub grożą, że posłużą się przemocą, aby zdobywać bogactwo oraz zasoby. Ograniczenie przemocy zaś jest głównym warunkiem, żeby mógł nastąpić wzrost i rozwój gospodarczy. Tylko w warunkach kontrolowanej przemocy mogą istnieć efektywne i konkurencyjne rynki oraz sprawnie działać może system demokratyczny. Innymi słowy, niezbędnym warunkiem rozwoju gospodarczego jest stworzenie podstaw ładu społecznego. Każde społeczeństwo radzi sobie inaczej z problemem przemocy, tworząc różne instytucje oraz organizacje [North, Wallis, Weingast 2009, s. 13].

Według NWW [2009, s. 2] możemy wyróżnić trzy główne typy porządku społecznego. Społeczeństwo zbieracko-myśliwskie to typ społeczeństwa ludzkiego, który dominował na Ziemi na początku historii ludzkości. Kolejny typ społecznego ładu – porządek ograniczonego dostępu (*limited access order*) pojawił się, zastępując społeczeństwa zbieracko-myśliwskie, mniej więcej 5–10 tysięcy lat temu. Stało się to w następstwie pierwszej rewolucji społecznej (nazywanej także rewolucją neolityczną, rolniczą lub pierwszą rewolucją gospodarczą), czyli po przejściu od koczowniczego trybu życia ludzi, związanego ze zbieractwem i łowiectwem, do trybu życia osiadłego związanego z rolnictwem. Proces ten był następstwem tworzenia się grup ludzi wokół tych, którzy najlepiej radzili sobie z przemocą i mogli ochronić elity – handlarzy, duchownych czy polityków. Porządek społeczny zapewniał większe zyski, stąd grupy te formowały sojusze w celu ochrony praw własności. Silna pozycja elit wiązała się z tym, że pozyskiwane renty były inwestowane w tworzenie koalicji, których głównym celem było wykorzystywanie instytucji władzy do zapewnienia sobie przywilejów gospodarczych oraz ograniczania innym wejścia na rynki gospodarcze i polityczne. W warunkach porządku ograniczonego dostępu system polityczny jest wykorzystywany przez władze do regulowania konkurencji gospodarczej i pozyskiwania rent ekonomicznych. Renty są zaś głównym czynnikiem kształtującym społeczne relacje, kontrolującym przemoc oraz ustanawiającym społeczne kooperacje. Większość współczesnych społeczeństw wciąż żyje w wa-

runkach porządku ograniczonego dostępu. NWW określają porządek ograniczonego dostępu stanem naturalnym (*natural state*), ponieważ przez większość historii ludzkości, także obecnie, jest to najpowszechniejszy i „naturalny” typ porządku społecznego, w którego ramach funkcjonują ludzie [Weingast 2011, s. 30].

Ostatni typ porządku społecznego, porządek wolnego dostępu (*open access order*), to stosunkowo nowy twór społeczny, który udało się wykształcić kilku społeczeństwom na początku XIX wieku. Społeczeństwa te zaczęły się tworzyć w rewolucji przemysłowej. Pojawienie się porządku ograniczonego dostępu przyspieszyło rozwój techniczny i gospodarczy, ale dopiero wraz z powstaniem społeczeństw o wolnym dostępie historia ludzkości zaczęła się zmieniać fundamentalnie. Podstawą gospodarczych i politycznych regulacji w państwach społeczeństw otwartego porządku jest konkurencja i swoboda dostępu do rynków gospodarczych i politycznych. Mniejsze znaczenie mają osobowe relacje uczestników rynków, ponieważ istniejące prawa mają charakter uniwersalny i obowiązują wszystkich (rządy prawa). W warunkach wolnego dostępu państwo posiada monopol na wykorzystywanie przemocy. Społeczeństwo może swobodnie tworzyć organizacje i w ten sposób sprawuje kontrolę na rządem, ograniczając nadużycia przemocy [North, Wallis, Weingast 2009, s. 22–23].

Zarówno w następstwie pierwszej, jak i drugiej rewolucji znacząco zmienił się sposób funkcjonowania społeczeństwa. Proces transformacji od porządku ograniczonego dostępu do porządku o wolnym dostępie jest niezwykle ważny dla zrozumienia wielu obecnych problemów rozwoju gospodarczego. Na obraz porządku społecznego wpływa metoda tworzenia przez społeczeństwo instytucji wspierających organizacje, a przede wszystkim sposób, w jaki ogranicza się lub udostępnia jednostkom dostęp do członkostwa w tych organizacjach. Metody ograniczania przez społeczeństwa przemocy oraz kontrolowania organizacji są zróżnicowane, stąd ludzie zachowują się odmiennie w zależności od tego, w ramach jakiego porządku społecznego funkcjonują. Przemoc, organizacje, instytucje, renty oraz wierzenia są głównymi elementami teorii NWW [2009, s. 2].

Ważną cechą funkcjonowania stanu naturalnego są ograniczenia w tworzeniu organizacji. Organizacje zwykle tworzyć mogą jedynie elity, korzystające z pomocy państwa. Gdy system polityczny wykorzystuje renty i ograniczenia w dostępie do podtrzymywania ładu społecznego, nie mogą istnieć konkurencyjne rynki. Kluczowe znaczenie dla wymiany mają osobiste relacje kontrahentów oraz ich siła. Jednostki oraz organizacje nie są traktowane na tych samych zasadach. Silniejsi mają możliwość użycia przemocy, mogą cieszyć się większymi przywilejami oraz dostępem do zasobów. Jednostki, które posiadają niewielką siłę, mogą w ogóle nie mieć dostępu do zasobów. W ten sposób elity organizują całe społeczeństwo dla własnych korzyści kosztem ogromnej masy ludzi. W społeczeństwach porządku wolnego dostępu personalne relacje wciąż mają znaczenie, ale możliwe, a nawet kluczowe dla kondycji systemu są relacje bezosobowe. Jednostki mają możliwość współdziałania niezależnie od tego, z jakiej grupy społecznej, rodziny czy organizacji się wywodzą.

Możliwości tworzenia koalicji i członkostwa w organizacjach są otwarte praktycznie dla wszystkich.

NWW [2009, s. XII] oceniają, że obecnie około 25 państw i 15 procent ludności świata żyje w warunkach porządku otwartego, w pozostałych 175 krajach obejmujących 85 procent populacji panuje porządek o ograniczonym dostępie. Większość krajów słabo rozwiniętych ma niewydolne instytucje, ponieważ panujące tam systemy społeczne mają właśnie formę ograniczonego dostępu. Wiele państw, których porządek społeczny wciąż ma dużo cech charakterystycznych dla ograniczonego dostępu, jest jednak w dość zaawansowanym stadium transformacji (między innymi część krajów postkomunistycznych). Zgodnie z koncepcją NWW [2009, s. 25–26] kluczem do zrozumienia problemów rozwoju gospodarczego jest zbadanie logiki transformacji od porządku ograniczonego dostępu do porządku wolnego dostępu. Ponieważ owa przemiana przebiega w warunkach porządku ograniczonego dostępu, należy lepiej zbadać, jak funkcjonuje ten typ ładu społecznego.

3. Logika porządku ograniczonego dostępu

W warunkach ograniczonego dostępu problem przemocy rozwiązywany jest przez tworzenie rent. Porządek ograniczonego dostępu jest źródłem przywilejów dla potężnych jednostek oraz organizacji. Owe przywileje, np. w postaci posiadania monopolu na danym rynku, są źródłem renty ekonomicznej. Jednostki oraz organizacje, wykorzystując przemoc, mogą walczyć o przywileje i tym samym dostęp do rent. Jednakże zwykle w warunkach ograniczonego dostępu elity, czyli członkowie dominującej w danej społeczności koalicji, zgadzają się szanować wzajemnie swoje przywileje. Dzieje się tak, ponieważ zdobywanie przywilejów i rent tworzy bodźce do kooperacji. Członkowie elit wiedzą, że przemoc może ograniczyć renty, a także wiedzą, że pozostali członkowie dominującej koalicji posiadają taką samą wiedzę, dlatego postanawiają powstrzymać się od przemocy. Zatem porządek ograniczonego dostępu opiera się na równowadze pomiędzy najpotężniejszymi grupami. Tak długo, jak poszczególni członkowie koalicji dominującej będą uzyskiwali wyższe renty, powstrzymując się od przemocy, tak długo będzie panował porządek. Zachwianie tą równowagą może prowadzić do pogrążenia się danego społeczeństwa w chaosie i przemocy.

Członkami koalicji dominującej są specjaliści w różnych dziedzinach – wojskowi, politycy, duchowni, przedsiębiorcy. Bezpośrednią kontrolę w systemach ograniczonego dostępu sprawują specjaliści od przemocy, np. wojskowi. W warunkach porządku ograniczonego dostępu każdy ze specjalistów od przemocy jest w stanie pozyskiwać renty z zasobów, które kontroluje. Jeśli renty są wystarczająco duże, każdy z nich uznaje, że opłacalne jest utrzymanie status quo i powstrzymanie się od przemocy. Utrzymanie i pozyskiwanie nowych rent wymaga specjalistów z innych dziedzin. Dlatego w porządku ograniczonego dostępu istotna jest rola elit nie tylko bezpośrednio związanych z kontrolą czystej przemocy, a równie ważna jest pozy-

cja innych członków koalicji dominującej – specjalistów gospodarczych, religijnych oraz politycznych. Jak zauważają NWW, w początkowej formie stanu naturalnego szczególnie ważna była rola duchownych oraz polityków, którzy kontrolowali relacje pomiędzy członkami elit a resztą społeczeństwa. Jeśli pod egidą państwa organizacje elit z powodzeniem stworzą warunki do własnej kooperacji, to będą w stanie pozyskać większy zysk z istniejących zasobów. Według NWW istnieje równowaga pomiędzy dystrybucją i organizacją potencjalnej przemocy i władzy politycznej z jednej strony a dystrybucją i organizacją siły gospodarczej z drugiej. NWW [2009, s. 20] określają to podwójną równowagą (*double balance*), ponieważ żeby społeczeństwo pozostawało stabilne, musi istnieć nie tylko równowaga w pozyskiwanych przez elity korzyściach, ale także systemy polityczne, gospodarcze, kulturowe, społeczne i wojskowe muszą zawierać zgodne systemy bodźców regulujących ich działanie. Owa teoria podwójnej równowagi sugeruje, iż system gospodarczy oraz polityczne zwykle działają według tej samej logiki, porządku ograniczonego lub otwartego dostępu. Zatem nie może dojść do fundamentalnego przekształcenia w działaniu gospodarki bez znaczących zmian systemu politycznego. Podobnie system polityczny nie może ewoluować bez zmian w sferze gospodarczej [North, Wallis, Weingast 2006, s. 20].

Pokój zależy od równowagi korzyści pozyskiwanych z procesu tworzenia rent. Tworzenie renty jest w centrum logiki działania porządku ograniczonego dostępu, należy więc dokładnie wyjaśnić, co NWW rozumieją pod pojęciem renty. Odwołują się oni do klasycznego pojęcia renty, czyli rozumieją rentę jako zwrot z kapitału lub działalności, który jest wyższy niż zwrot z najlepszej alternatywnej działalności [North i in. 2013, s. 6]. Pojęcie renty jest popularne we współczesnych badaniach nad rozwojem gospodarczym, w kontekście zjawiska pogoni za rentą (*rent seeking*) [Krueger 1974; Bhagwati 1982]. W tym przypadku przyjmuje się, iż jednostki w pogoni za własnym interesem marnują zasoby, żeby pozyskać indywidualne renty. Takie pozyskiwanie renty jest uznawane za działanie nieproduktywne i szkodliwe dla gospodarki. W konsekwencji w zaleceniach dla polityki gospodarczej podkreśla się znaczenie takich działań, które mają ograniczyć pozyskiwanie nieproduktywnych rent. Niestety, na co wskazują NWW, takie wytyczne dla polityki rozwojowej są rozumiane zazwyczaj bardzo szeroko, jako postulowanie całkowitej eliminacji zjawiska poszukiwania renty. W koncepcji NWW poszukiwanie renty nie ma wydźwięku negatywnego, ponieważ renty sprawiają, że członkowie elit działają w sposób bardziej przewidywalny. Oczywiście nie wszystkie renty mają pozytywny wpływ na działanie społeczeństwa. Jedynie renty, których wyeliminowanie spowodowałoby eskalację przemocy, wpływają korzystnie na stabilność porządku społecznego. Taka analiza prowadzi do ważnego wniosku dotyczącego polityki gospodarczej i reform w krajach rozwijających się i transformacji: w wielu przypadkach reformy powodują wyeliminowanie istniejących rent, w ten sposób naruszając równowagę społeczną i w konsekwencji, zamiast tworzyć konkurencyjne rynki, pogrążają dane państwo w nieładzie i przemocy. W ujęciu NWW tworzenie/poszukiwanie

rent może powodować stabilizację, zatem nie w każdej sytuacji jest działaniem jednoznacznie negatywnym [North i in. 2013, s. 7–8]. Wydaje się, iż idea pozytywnej roli renty ekonomicznej jako czynnika ładu społecznego może być wykorzystywana przez zwolenników ewolucyjnej zmiany społecznej i stopniowego reformowania systemów politycznych i ekonomicznych.

Należy jednocześnie zwrócić uwagę na paradoks logiki działania systemu ograniczonego dostępu. Z jednej strony, dzięki ograniczeniu dostępu do zasobów elity zapewniają sobie renty, w ten sposób ograniczając przemoc i tworząc warunki do wzrostu gospodarczego, jednak z drugiej strony brak konkurencji jest przyczyną nieefektywnej alokacji zasobów i braku trwałego wzrostu w długim okresie. Porządek ograniczonego dostępu nie ma charakteru statycznego. Jest silnie podatny na kryzysy, kiedy w wyniku konkurencji o renty może dojść do czasowej eskalacji przemocy. Dlatego państwa o takim ładzie społecznym doświadczają zwykle okresów względnie wysokiego wzrostu gospodarczego, ale także gwałtownych i długotrwałych kryzysów, w konsekwencji w dłuższym okresie zwykle nie dochodzi do znaczącej poprawy jakości życia wszystkich obywateli [North i in. 2013, s. 8].

Porządek ograniczonego dostępu obowiązuje w większości współczesnych państw, wśród których znajdują się kraje bardzo biedne (np. Demokratyczna Republika Konga), jak i stosunkowo bogate, którym niewiele brakuje do stworzenia porządku otwartego dostępu (np. Chile, Czechy, Polska). Między tymi państwami występuje nie tylko duża dysproporcja w dochodzie na głowę, ale także bardzo różnią się ich systemy instytucjonalne. Stąd oczywisty wniosek, że porządek ograniczonego dostępu przyjmuje wiele różnych form. NWW [2009, s. 21] wyodrębniają trzy podstawowe formy porządku ograniczonego dostępu: kruchy (*fragile*), podstawowy (*basic*) oraz dojrzały (*mature*). Wyodrębnienie tych trzech rodzajów pomaga jednocześnie zdefiniować ewolucję, jaka następuje w rozwoju instytucjonalnym porządku ograniczonego dostępu.

Kruchy porządek ograniczonego dostępu to początkowy etap formowania się ładu społecznego. Dominujące elity są w stanie jedynie częściowo ograniczać przemoc, zarówno zewnętrzną, jak i wewnętrzną. Tworzone organizacje bardzo często są słabe i rzadko istnieją dłużej. Ich działalność jest ściśle powiązana z liderami, a podstawą interakcji są bliskie relacje personalne. Jeśli przywódcy organizacji odejdą lub stracą swoją pozycję, organizacje przestaną funkcjonować. Taki rodzaj porządku ograniczonego dostępu dominuje w krajach najbiedniejszych (np. Afganistan, Haiti, Irak). W krajach tych rząd centralny ma ograniczoną władzę i nie posiada monopolu na przemoc. Zamiast tego działa wiele organizacji, które posługują się przemocą w walce o renty. Względny porządek i kooperacja między najpotężniejszymi organizacjami są krótkotrwałe, w związku z tym jednostki działają w warunkach dużej niepewności [North, Wallis, Weingast 2009, s. 42].

W przypadku podstawowego porządku ograniczonego dostępu istniejące rządy mają już silne instytucjonalne fundamenty. Działające organizacje są zwykle częścią państwa, ale istnieją także organizacje silnie powiązane z dominującą ko-

alicją rządzącą. Według NWW przykłady takich państw to Birma, Kuba, Korea Północna, wiele państw arabskich. W XX wieku taki ład społeczny obowiązywał także w państwach komunistycznych i innych, w których obowiązywały rządy jednopartyjne. W przeciwieństwie do kruchego ładu ograniczonego dostępu, porządek podstawowy tworzy znacznie stabilniejsze struktury organizacyjne do działania rządu. Działalność poza organizacjami bezpośrednio powiązanymi z państwem lub koalicją dominującą jest utrudniona, ponieważ elity traktują ją jako bezpośrednie zagrożenie. Jednostki obawiają się tworzyć nowe organizacje, ponieważ wiąże się to z dużym ryzykiem wywłaszczenia. Dlatego nawet jeśli w warunkach podstawowego ładu działają jakieś prywatne przedsiębiorstwa, to ich władze są bezpośrednio powiązane z rządzącymi elitami [North, Wallis, Weingast 2009, s. 43–46].

W warunkach dojrzałego porządku ograniczonego dostępu elity wspierają działanie wielu organizacji, które nie są powiązane bezpośrednio z aparatem państwowym; jednak wciąż występują na tym etapie rozwoju silne bariery dla powstawania nowych organizacji zupełnie niezależnych od rządu. Współczesnym przykładem dojrzałego ładu ograniczonego dostępu są kraje Ameryki Łacińskiej, Chiny, RPA czy Indie. Istnienie wielu organizacji wymaga stworzenia znacznie bardziej złożonego systemu instytucjonalnego, dlatego w dojrzałym ładzie istnieje prawo publiczne oraz szczegółowe zasady, które regulują relacje pomiędzy poszczególnymi agendami rządowymi oraz organizacjami niepodlegającymi bezpośrednio rządowi. Wymaga to działania sądów lub maszyny biurokratycznej, która jest w stanie wyegzekwować istniejące prawo nawet wśród członków elit. Działania rządu są bardziej przewidywalne i wiarygodne, ponieważ prywatne organizacje elit są na tyle potężne, że mogą skutecznie walczyć o swoje prawa, wywierając gospodarczą presję na rządzących. Nadal jednak prawa nie są powszechne i dotyczą głównie koalicji dominującej, jednakże elity skupione są już nie tylko w rządzie, ale też w potężnych organizacjach prywatnych. Prywatne organizacje w dojrzałym porządku ograniczonego dostępu są nie tylko źródłem wzrostu gospodarczego, lecz także przyczyną tworzenia bardziej skomplikowanego systemu instytucjonalnego [North, Wallis, Weingast 2009, s. 47–48].

Chociaż kolejne typy porządku ograniczonego dostępu wyodrębnione przez NWW pokazują ewolucję systemu instytucjonalnego, to jednak należy podkreślić, że w historii nie brakuje przykładów, kiedy w danym społeczeństwie dochodzi do regresu i np. dojrzały porządek ograniczonego dostępu przekształca się na powrót w podstawowy. Przyczyn należy szukać w dużej podatności porządku ograniczonego dostępu na szoki wewnętrzne (zmiany technologiczne, demograficzne itp.) oraz zewnętrzne (wojna), które wpływają na wysokość rent, a zatem i równowagę sił w ramach koalicji dominującej. Jednakże w sprzyjających okolicznościach ewolucja systemu instytucjonalnego wpływa na zwiększenie rent, zatem elity postrzegają taki proces jako pozytywny i powstrzymują się od używania przemocy. Kolejne etapy rozwoju porządku ograniczonego dostępu według NWW postrzegane są jako niezbędny element ewolucji systemu instytucjonalnego w osiągnięciu rozwoju

gospodarczego. Jeśli dane społeczeństwo jest w stanie stworzyć kruchy porządek ograniczonego dostępu, a później nastąpi ewolucja do kolejnych, bardziej zaawansowanych form ładu, będzie to symptom rozwoju gospodarczego.

Jednak żeby państwo dołączyło do grona krajów najbogatszych i wzrost oraz rozwój gospodarczy miały trwały charakter, ład ograniczonego dostępu musi przekształcić się w otwarty dostęp. NWW [2009, s. 26] wyróżniają trzy czynniki niezbędne, aby ów proces się rozpoczął: (a) rządy prawa dla elit, (b) wsparcie dla ciągłego trwania organizacji elit, zarówno rządowych, jak i prywatnych, (c) skonsolidowana polityczna kontrola nad organizacjami mogącymi posłużyć się przemocą (w tym wojskiem i siłami policyjnymi). Wszystkie trzy czynniki muszą zostać spełnione w ramach logiki funkcjonowania ładu ograniczonego dostępu. Rządy prawa dla elit oznaczają, że prawa są zdefiniowane oraz istnieją sądy, które egzekwują zasady. Trwałe organizacje są źródłem jeszcze większych rent, które trafiają do większej liczby jednostek, tym samym stając się źródłem decentralizacji władzy. Natomiast kontrola nad przemocą radykalnie zmniejsza ryzyko wystąpienia okoliczności, kiedy przemoc zostanie użyta. Wystąpienie razem trzech czynników daje możliwość wykształcenia się relacji bezosobowych pomiędzy elitami i zarazem szanse na rozszerzenie przywilejów na wszystkich członków społeczeństwa. Logika funkcjonowania porządku otwartego dostępu jest zupełnie inna od tej porządku ograniczonego dostępu, dlatego jeśli dane społeczeństwo z powodzeniem dokona transformacji, ryzyko radykalnego zahamowania rozwoju czy regresu jest niewielkie. Co podkreślają NWW, dotychczas w historii żadne społeczeństwo nie doświadczyło regresu od ładu otwartego do ograniczonego.

4. Porządek ograniczonego dostępu w państwach komunistycznych

Reformy gospodarcze i polityczne w krajach transformacji miały miejsce w warunkach porządku ograniczonego dostępu. Jednopartyjne systemy polityczne w krajach komunistycznych są traktowane jako przykłady podstawowego porządku ograniczonego dostępu [North i in. 2013, s. 12]. Niektórzy jednak uznają rozwój krajów komunistycznych za bardziej zaawansowany. A. Yakovlev [2012], powołując się na przykład ZSRR, pisze, iż wiele cech systemu komunistycznego nosiło znamiona dojrzałego porządku ograniczonego dostępu, a nawet twierdzi wręcz, że spełnione były warunki konieczne do transformacji do porządku otwartego dostępu. Przejście do otwartego porządku mogło rzekomo dokonać się w ramach funkcjonowania systemu komunistycznego. Zgodnie z opinią Yakovleva [2012, s. 121] głównym powodem upadku ZSRR i nieudanej transformacji do porządku otwartego dostępu w ramach działania gospodarki centralnie planowanej była erozja socjalistycznych ideałów, najpierw wśród elit, a następnie wśród reszty społeczeństwa. Opinia ta bazuje na błędnym twierdzeniu, że system centralnego planowania mógł działać

efektywnie, pod warunkiem że większość społeczeństwa wierzyłaby w komunizm. W rzeczywistości główną przyczyną upadku państw komunistycznych była systemowa niewydolność gospodarki centralnie planowanej wynikająca z przyczyn, które były przedmiotem międzywojennego sporu o racjonalność gospodarki socjalistycznej [Bałtowski 2009, s. 434].

Chociaż twierdzenie Yakovleva jest naiwne, to niewątpliwie przy analizie krajów transformacji należy zwrócić uwagę na rolę ideologii w kształtowaniu społeczeństwa komunistycznego. Nowa ekonomia instytucjonalna podkreśla, że w instytucjach zawarte są normy i wierzenia odzwierciedlające kognitywne modele oraz wiedzę, którą człowiek posiadał w drodze historycznego procesu międzyludzkiej interakcji, socjalizacji, uczenia się i eksperymentowania [Greif 2006, s. 380]. NWW [2009, s. 27] także uważają, że wierzenia i ideologia mają istotną rolę w formowaniu się porządku społecznego. W przypadku państw komunistycznych ideologia odgrywała kluczową rolę w ich funkcjonowaniu, bo to właśnie ona miała główny wpływ na kształt koalicji dominującej. Bolszewicy doszli do władzy w Rosji, głosząc program całkowitego zniesienia wyzysku społecznego, postulując równość i sprawiedliwość społeczną oraz zbudowanie społeczeństwa bezklasowego opartego na społecznej własności środków produkcji i sprawiedliwym podziale dóbr. Zgodnie z koncepcją Marksa oraz Engelsa transformacja do komunizmu miała nastąpić w drodze rewolucji i dyktatury proletariatu. Dzięki komunistycznej rewolucji klasy społeczne, wykorzystywane dotychczas przez burżuazję, miały cieszyć się większym zakresem wolności oraz szansą na polepszenie swojej sytuacji życiowej. Ponieważ opór burżuazji był nieunikniony, przemiana ta miała być dokonana za pomocą przemocy i z udziałem terroru wymierzonego w przeciwników komunistycznej ideologii. Dlatego reżim komunistyczny stworzył zaawansowany aparat przemocy i propagandy, którego głównym celem było zapewnienie czystości ideologicznej. Sposobem na wdrożenie komunistycznych ideałów było całkowite przeobrażenie systemu gospodarczego, czyli nacjonalizacja własności i ustanowienie systemu centralnego planowania.

Z początku, niewątpliwie, ustanowienie systemu komunistycznego zapewniło awans społeczny dla dużej części społeczeństwa oraz spowodowało łatwiejszy dostęp do edukacji czy systemu opieki zdrowotnej, w ten sposób zwiększając potencjał gospodarczy. System centralnego planowania okazał się także w pewnych obszarach efektywny, np. w okresie wojny czy odbudowy po wojnie. Dzięki alokacji zasobów w kluczowych dla reżimu dziedzinach blok państw komunistycznych przez dekady był w stanie rywalizować z Zachodem militarnie czy w podboju kosmosu. Jednakże zwiększenie produkcji w sektorze przemysłu ciężkiego, tradycyjnie uważanym przez komunistów za najistotniejszą część gospodarki, odbywało się kosztem jakości życia zwykłych obywateli. System centralnego planowania nie był w stanie zapewnić takich warunków życia i poziomu konsumpcji jak gospodarka rynkowa w krajach kapitalistycznych. Na przestrzeni kolejnych dekad było coraz bardziej widoczne, że system centralnego planowania gospodarczego jest w praktyce nieefek-

tywny i prowadzi do gospodarki określonej przez J. Kornaia [1985] gospodarką niedoboru. Poprawienie efektywności gospodarki planowej wymagało jej decentralizacji i urynkowienia. W przypadku państw komunistycznych mamy wiele przypadków, kiedy w sytuacji narastającej niewydolności sięgano po takie rozwiązania¹. Jednakże rządy komunistyczne zwykle szybko wycofywały się z takich zmian, ze względu na dwie główne przyczyny. Po pierwsze, wprowadzanie reform będących zaprzeczeniem ideologii komunistycznej mogło prowadzić w opinii społeczeństwa do sytuacji, w której nie było uzasadnienia, dlaczego to partia komunistyczna ma rządzić. Po drugie, oskarżenie o działania kontrrewolucyjne było jedną z głównych metod walki wewnątrz partii, co oznaczało, że popieranie reform niezgodnych z ideologią komunizmu mogło skutkować odsunięciem od władzy.

Zatem bezpośrednim skutkiem ideologii komunistycznej było ustanowienie gospodarki centralnie planowanej, której nieefektywność powodowała, że rywalizacja o renty ekonomiczne była grą o sumie stałej lub ujemnej. W takich okolicznościach trwał nieustający konflikt pomiędzy organizacjami, formalnymi i nieformalnymi, istniejącymi na różnych szczeblach centralnego planowania². W sytuacji malejących rent nie jest możliwa transformacja ku systemowi otwartemu, wręcz przeciwnie, elity w celu utrzymania pozycji tworzą jeszcze silniejsze bariery uniemożliwiające powszechny dostęp do rynków politycznych i gospodarczych. W przypadku państw komunistycznych w drodze ewolucji systemu społeczno-gospodarczego we wszystkich państwach komunistycznych wykształciła się nomenklatura, czyli uprzywilejowana kosztem reszty społeczeństwa kasta partyjnych urzędników. Taki podział społeczny był w całkowitej sprzeczności z ideologią komunistyczną, zatem proces erozji socjalistycznych wierzeń był nieunikniony. W konsekwencji rezultatem urzeczywistniania ideologii komunistycznej było stworzenie jednostki określonej mianem *homo sovieticus* [Zinoviev 1985]. Ze względu na niewydolny system gospodarczy blok komunistyczny nie był już w stanie konkurować z Zachodem pod względem militarnym. Dodatkowo istotnym źródłem rent ekonomicznych w ZSRR były zasoby naturalne, przede wszystkim ropa oraz gaz ziemny, których ceny na rynkach międzynarodowych w latach 80. notowały rekordowe minima. W połączeniu z rosnącymi kosztami wojny w Afganistanie, renty nie starczyły już nawet na zachowanie składu koalicji dominującej w dotychczasowej formie. Aby elity mogły przetrwać, niezbędne były reformy gospodarcze oraz polityczne, które postulowały bardziej liberalne frakcje partii komunistycznej. W ten sposób do władzy w ZSRR doszedł Gorbaczow, który zainicjował politykę pieriestrojki (przebudowy) i głośności (jawności). Owe reformy były niewystarczające, aby znacząco zmienić logikę, a zatem zwiększyć efektywność systemu centralnego planowania, jednakże część nomenklatury uznała je za ostateczne przyzwolenie na działania całkowicie sprzeczne z dotychczasową ideologią. Skutkowało to procesem uwłaszczenia części

¹ Przykładem może być Nowa Polityka Ekonomiczna w Rosji czy zmiany w polityce gospodarczej przeprowadzone w Chinach po wielkim skoku.

² Konflikt ten zanalizował J. Kornai [1985].

dotychczasowych elit w krajach komunistycznych i w konsekwencji konsolidacją nowej koalicji dominującej, nieskrępowanej już przez ideologię komunizmu.

5. Formowanie się koalicji dominującej w państwach postkomunistycznych

Wydaje się, że właśnie sposób i warunki wyłaniania się nowych elit oraz koalicji dominującej był kluczowym elementem, który wpływał na efektywność reform oraz w konsekwencji na późniejszy wzrost i rozwój gospodarczy, a także proces demokratyzacji. Zasadniczo występowały dwie ścieżki rozwoju. W części państw komunistycznych nowa koalicja dominująca składała się w większości z przedstawicieli dotychczasowych elit. Postkomuniści zachowali władzę polityczną oraz zdobyli dominującą pozycję w nowo powstającej gospodarce rynkowej, głównie w wyniku przejmowania na własność przedsiębiorstw państwowych lub uprzywilejowanej pozycji w nowych przedsiębiorstwach prywatnych. Taka sytuacja sprzyjała powstaniu reżimu autokratycznego i oligarchicznego i miała miejsce np. w Rosji, na Ukrainie czy Białorusi. Zdecydowanie lepiej udały się reformy w tych państwach, gdzie w skład koalicji dominującej oprócz dotychczasowych elit komunistycznych weszli przedstawiciele innych środowisk, przede wszystkim demokratycznej opozycji. W krajach tych postkomuniści także często brali udział w rządzeniu, jednakże jednocześnie następował proces otwierania się rynków politycznych i gospodarczych, co zapewniało długookresową równowagę sił politycznych i zmniejszało zakres nadużyć, jakie miały miejsce w czasie transformacji gospodarczej.

Niewątpliwie wpływ na to, czy w danym państwie postkomunistycznym następował proces otwierania się rynków politycznych i gospodarczych, miały uwarunkowania kulturowe, religijne oraz historyczne. Czynniki te wpływały na zachowanie władz zarówno w okresie komunizmu, jak i później, w czasie transformacji. Zasadniczo, oprócz Rosji, w Europie komunizm był narzucany poszczególnym państwom z zewnątrz, zwykle wbrew woli zdecydowanej większości społeczeństwa. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można przypuszczać, że Polacy, Czesi, Słowacy czy Węgrzy, pozostawieni sami sobie po II wojnie światowej, stworzyliby jakąś mniej lub bardziej doskonałą formę rządów i na przestrzeni kilku kolejnych dekad nastąpiłaby ewolucja systemu instytucjonalnego ku porządkowi otwartego dostępu, tak jak miało to miejsce w krajach Europy Zachodniej. Gdyby nie interwencja ZSRR, w większości krajów Europy Środkowej i Wschodniej nie powstałby rządy komunistyczne. Jak pisze Davies [2014, s. 28], w Polsce w tym czasie nie było wystarczającej liczby komunistów do zarządzania jedną fabryką, a co dopiero, aby rządzić prawie trzydziestomilionowym narodem. Podobna sytuacja miała miejsce w innych państwach regionu. Kornai [2006, s. 215] uważa, iż rządy komunistów wytrąciły państwa Europy Środkowej i Wschodniej ze ścieżki rozwoju podobnej do

tej, jaką obrał Zachód³. Aż do lat 80. XX wieku, czyli do objęcia władzy w ZSRR przez Gorbaczowa, system polityczny w krajach satelickich był pod ścisłą kontrolą Kremla, żadna ważniejsza decyzja nie mogła zostać podjęta przez rządy tych państw bez akceptacji przywódców Związku Radzieckiego.

Ograniczenie suwerenności i zewnętrzne narzucenie komunizmu wiązało się ze sprzeciwem społecznym i było przyczyną powstania opozycji. Jednakże skala tego sprzeciwu była różna w poszczególnych państwach komunistycznych. Owe różnice mogą wynikać właśnie z różnic kulturowych, religijnych i historycznych. W literaturze zwraca się uwagę, iż pod tym względem państwa postkomunistyczne Europy Środkowej i Wschodniej dzielą się dość wyraźnie na dwie grupy [Huntington 1993; Panther 1997; Wallace, Haerpfer 1998]. W skład pierwszej wchodzi Polska, Czechosłowacja, Węgry, Chorwacja, Słowenia oraz kraje bałtyckie, gdzie dominującą religią jest katolicyzm lub protestantyzm, będące częścią cywilizacji Zachodu. Druga grupa to Rosja, Ukraina, Białoruś, Bułgaria, Rumunia, Serbia i Czarnogóra, gdzie przeważają wyznawcy religii prawosławnych, zatem państwa należą do cywilizacji prawosławnej. Czynniki kulturowe i religijne wpływają na kształt instytucji nieformalnych, które w różnym stopniu mogą współgrać z instytucjami formalnymi. Zweynert i Goldschmidt [2005, s. 21] uważają, że narzucane przez komunistów instytucje formalne w znacznie większym stopniu zazębiały się z instytucjami nieformalnymi krajów prawosławnych. Natomiast w państwach, w których społeczeństwa uważały się za część Zachodu, istniejące instytucje nieformalne były niekompatybilne z instytucjami sowieckimi. Owa niezgodność instytucji formalnych i nieformalnych wpływała na zachowanie społeczeństwa, które wielokrotnie protestowało przeciwko rządóm komunistów. Wymuszało to zmianę zachowania elit, co było coraz lepiej widoczne, kiedy poszczególne kraje satelickie zyskiwały samodzielność w kwestii prowadzenia polityki wewnętrznej. W przypadku transformacji problem niekompatybilności instytucji formalnych i nieformalnych przywołuje się często w kontekście trudności przeszczepianiu z Zachodu instytucji formalnych gospodarki rynkowej. Ponieważ instytucje nieformalne w krajach transformacji znacznie odbiegały od tych w krajach bogatych, rezultat reform był odmienny od oczekiwanych [Gruszewska 2012]. Jednakże podłoże kulturowe sprawiało, że okcydentalizacja w Polsce oraz w pozostałych krajach transformacji związanych z cywilizacją zachodu przebiegała szybciej aniżeli w Rosji i reszcie państw cywilizacji prawosławnej [Zweynert, Goldschmidt 2005; Klimczak, Klimczak 2009; Klimczak 2015, s. 5]. Owe różnice kulturowe ewidentnie wpłynęły także na działanie elit. W krajach zbliżonych kulturowo z Zachodem opozycja demokratyczna była silniejsza, dzięki czemu stała się realnym graczem w czasie konsolidacji nowej koalicji dominującej. W krajach cywilizacji prawosławnej ze względu na mniejszą siłę opozycji partie postkomunistyczne nie były poddane tak dużej presji do reformowania się, dlatego system polityczny pozostawał zamknięty.

³ Dokładnie ma na myśli te kraje postkomunistyczne, które w 2004 dołączyły do UE [Kornai 2006].

Istotny wpływ na proces tworzenia się nowej koalicji dominującej miały też czynniki zewnętrzne, przede wszystkim perspektywa integracji z Zachodem. Część krajów postkomunistycznych otrzymała możliwość integracji politycznej i gospodarczej z państwami zachodnimi. Ze względu na społeczne oczekiwania władze tych państwów dość jednoznacznie dążyły do wstąpienia do NATO oraz Unii Europejskiej. Dla wielu partii postkomunistycznych manifestowanie poparcia dla integracji europejskiej stało się sposobem na zademonstrowanie jednoznacznego zerwania z przeszłością i szansą na większe poparcie społeczne w wyborach [Pienkos 2003; Marks i in. 2006, s. 168]. Jednakże z punktu widzenia teorii NWW integracja z Unią Europejską oraz NATO stała się dla elit krajów postkomunistycznych przede wszystkim źródłem potencjalnie wysokich rent ekonomicznych. Właśnie dlatego jednym z głównych celów nowo powstałych rządów stało się zjednoczenie z UE i wejście do NATO, niezależnie od tego, czy władze te wywodziły się głównie z opozycji, czy też byli to postkomuniści. Wyraźny wpływ, jaki na ewolucję systemu instytucjonalnego mają czynniki zewnętrzne, widać w szczególności w przypadku Bułgarii i Rumunii. Państwa te dostały szansę na integrację z Zachodem, co wpłynęło na pozytywne zachowanie elit pomimo słabej opozycji w czasach komunizmu, co skutkowało otworem rynków politycznych. Proces ten jednak trwał znacznie dłużej, ponieważ do istotnych reform doszło w tych krajach dopiero w drugiej połowie lat 90. [Vachudova, Hooghe 2009, s. 199]. Proces integracji z Unią Europejską wymuszał na władzach państw transformacji zmiany instytucjonalne, które zapewniły większą otwartość rynków politycznych oraz gospodarczych. Jak zauważa Roland [2002, s. 30], w przypadku reszty państw postkomunistycznych takie pozytywne bodźce właściwie nie istniały. Jednakże także w przypadku tych krajów czynniki zewnętrzne miały istotny wpływ na proces transformacji. Zdecydowana większość gospodarek państw postkomunistycznych w wyniku upadku centralnego planowania pogrążyła się w głębokim kryzysie, którego skutkiem było ogromne zadłużenie. Sytuacja ta wymagała pomocy z zewnątrz i taka była udzielana, głównie przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy. Fundusz jednak stawiał warunki pomocy, który polegały na przeprowadzeniu szeregu reform strukturalnych, ogólnie zakładających liberalizację, deregulację i prywatyzację. Oznaczało to tworzenie instytucji formalnych na wzór tych w krajach kapitalistycznych. Z punktu widzenia koncepcji NWW oznaczało to tworzenie instytucji charakterystycznych dla porządku otwartego dostępu w warunkach wciąż obowiązującego porządku ograniczonego dostępu. Zgodnie z teorią podwójnej równowagi NWW skutki takiego działania w sferze koniunktury gospodarczej zależały od stopnia równoległości reform otwierających dostęp do rynków gospodarczych i politycznych. Dlatego w przypadku tych państw transformacji, gdzie następowały istotne przekształcenia w sferze politycznej, zakładające udział we władzach opozycji, skutki reform gospodarczych były zdecydowanie lepsze aniżeli w tych krajach, gdzie scena polityczna zmieniała się w niewielkim stopniu.

6. Zakończenie

Nowa koncepcja Northa, Wallisa oraz Weingasta jest ciekawym narzędziem badania procesu instytucjonalnych przemian, w tym procesu transformacji w krajach postkomunistycznych. Z analizy przemian społecznych i gospodarczych, jakie miały miejsce w krajach transformacji, wylania się kilka istotnych wniosków. Po pierwsze, kluczowy wpływ na efekt reform miały czynniki wewnętrzne, czyli uwarunkowania kulturowe, religijne oraz historyczne. Miały one istotne znaczenie dla zachowania elit, formowania się opozycji, a w konsekwencji dla otwierania się rynków politycznych. Większa otwartość systemu politycznego umożliwiła liberalizację rynków gospodarczych, co w rezultacie poprawiało efektywność nowo tworzonych instytucji gospodarczych. Dlatego Polska oraz inne kraje transformacji blisko związane kulturowo z Zachodem doznały mniejszego załamania gospodarczego wynikającego z upadku gospodarki centralnie planowanej i stosunkowo szybko weszły na ścieżkę wzrostu i rozwoju gospodarczego. W przypadku tych państw spełnione zostały warunki pozwalające na przekształcenie systemu ograniczonego dostępu w porządek otwartego dostępu, chociaż nadal ryzykowne byłoby stwierdzenie, iż ostateczna ta przemiana już się dokonała. Zgoła odmiennie wyglądała sytuacja państw należących do tzw. cywilizacji prawosławnej, gdzie reżim komunistyczny był znacznie bardziej represyjny, opozycja zdecydowanie słabsza, a wraz z upadkiem komunizmu system polityczny pozostawał zamknięty. Dlatego reformy rynkowe, zamiast skutkować większą otwartością gospodarki, doprowadziły do wykształcenia się systemu oligarchicznego, w którym niewielka grupa ludzi skupiła w swych rękach większość władzy zarówno politycznej, jak i gospodarczej. System ten jest niestabilny i może prowadzić do eskalacji przemocy, tak jak ma to miejsce obecnie na Ukrainie. Okazało się, że państwa te nie są gotowe na instytucje krajów Zachodu, ponieważ ich społeczeństwa funkcjonują na zupełnie innych zasadach.

Po drugie, niewątpliwie istotny wpływ na proces transformacji miały czynniki zewnętrzne, a w szczególności perspektywa integracji z Unią Europejską, która skłoniła elity do działania, które pozytywnie wpłynęło na otwieranie się zarówno rynków politycznych, jak i gospodarczych. Dlatego Bułgarii i Rumuni udało się wejść na efektywną ścieżkę rozwojową, chociaż nadal poziom rozwoju rynków politycznych i gospodarczych jest niższy aniżeli w pozostałych krajach transformacji, które dołączyły do UE. Jednakże czynniki zewnętrzne miały także negatywny wpływ na system polityczny i gospodarczy krajów transformacji. Pod wpływem organizacji międzynarodowych takich jak MFW przeprowadzano reformy, na które część krajów transformacji nie była gotowa. Także bieżące wydarzenia na Ukrainie można uznać za skutek ingerencji z zewnątrz. Chociaż w tym przypadku sprzeczne interesy dwóch dominujących grup elit doprowadzały do konfliktu już wcześniej i takiej eskalacji przemocy można było oczekiwać.

Obserwacje te skłaniają do wniosku, że zasadniczo to, czy proces transformacji był w miarę udany, czy też nie, nie zależało od intencjonalnego działania rzą-

dzących w krajach transformacji. Upadek centralnego planowania i wydostanie się społeczeństw Europy Środkowej i Wschodniej spod komunistycznego panowania pozwoliły części państw powrócić na ścieżkę rozwoju, którą wcześniej podążały rozwinięte kraje Zachodu, o czym zdecydowały głównie korzystne czynniki o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Ponieważ korzystny splot okoliczności nie występował we wszystkich krajach transformacji, nie wszędzie nastąpiła ewolucja systemu do porządku otwartego dostępu. Dalsze wnioski wymagają głębszej analizy przemian poszczególnych państw, a koncepcja NWW doskonale się do tego nadaje.

Literatura

- Acemoglu D., Johnson S., Robinson J.A., 2001, *The colonial origins of comparative development: an empirical investigation*, American Economic Review, vol. 91, no. 5.
- Balcerowicz L., 1997, *Socjalizm, kapitalizm, transformacja: szkice z przełomu epok*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bałtowski M., 2009, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce: geneza, rozwój, upadek*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bhagwati J.N., 1982, *Directly Unproductive, Profit-seeking (DUP) activities*, Journal of Political Economy, vol. 90, no. 5.
- Davies N., 2014, *Serce Europy*, Znak, Kraków.
- Godłów-Legiędź J., 2005, *Transformacja ustrojowa z perspektywy nowej ekonomii instytucjonalnej*, Ekonomista, nr 2.
- Greif A., 2006, *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Gruszevska E., 2012, *Transformacja instytucji nieformalnych w Polsce*, Gospodarka Narodowa, nr 3.
- Hall R.E., Jones C.I., 1999, *Why do some countries produce so much more output per worker than others?*, Quarterly Journal of Economics, vol. 114, no. 1.
- Huntington S., 1993, *The clash of civilizations?*, Foreign Affairs, vol. 72, no. 3.
- Klimczak B., Klimczak M., 2009, *Material interests versus perception of Christian values in Poland's path to the EU*, [w:] *Economic Styles in the Process of EU Eastern Enlargement*, eds. H. Rieter, J. Zweynert, Baden-Baden.
- Klimczak M., 2015, *25 lat przemian instytucjonalnych w Polsce – rozwój i splot nieformalnych i formalnych instytucji*. Referat przedstawiony na konferencji „Teoretyczny i praktyczny wymiar nowej ekonomii instytucjonalnej”, Kielce, 29 maja 2014.
- Kołodko G.W., 1999, *Od szoku do terapii: ekonomia i polityka transformacji*, Poltext, Warszawa.
- Kornai J., 1985, *Niedobór w gospodarce*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kornai J., 2006, *The great transformation of Central Eastern Europe*, Economics of Transition, vol. 14, no. 2.
- Krueger A.O., 1974, *The political economy of the Rent-Seeking Society*, American Economic Review, vol. 64, no. 3.
- Lissowska M., 2004, *Instytucjonalne wymiary procesu transformacji w Polsce*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Marks G., Hooghe L., Nelson M., Edwards E., 2006, *Party competition and European integration in the East and West different structure, same causality*, Comparative Political Studies, vol. 39, no. 2.

- McMillan J., Naughton B., 1992, *How to reform a planned economy: lessons from China*, Oxford Review of Economic Policy, vol. 8, no. 1.
- North D.C., 2005, *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton University Press, Princeton, N.J.
- North D.C., Wallis J.J., Webb S.B., Weingast B.R., 2013, *Limited access orders: an introduction to the conceptual framework*, [w:] *In the Shadow of Violence: Politics, Economics, and the Problems of Development*, eds. D.C. North, J.J. Wallis, S.B. Webb, B.R. Weingast, Cambridge University Press, New York.
- North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R., 2006, *A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Working Paper, no. 12795, National Bureau of Economic Research.
- North D.C., Wallis J.J., Weingast B.R., 2009, *Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge University Press, Cambridge, New York.
- Panther S.M., 1997, *Cultural factors in the transition process: Latin center, Orthodox periphery?*, [w:] *Issues in Transformation Theory*, eds. J.G. Backhaus, G. Krause, Metropolis-Verlag, Marburg.
- Pienkos D.E., 2003, *Consensus and division over Poland's entry into the European Union*, *East European Quarterly*, vol. 37, no. 4.
- Portes R., 1991, *The Path of Reform in Central and Eastern Europe: An Introduction*, CEPR Discussion Paper, no. 559, C.E.P.R. Discussion Papers.
- Rodrik D., Subramanian A., Trebbi F., 2002, *Institutions Rule: The Primacy of Institutions Over Geography and Integration in Economic Development*, SSRN eLibrary.
- Roland G., 1990, *Political economy of sequencing tactics in the transition period*, [w:] *Systematic Change and Stabilization in Eastern Europe*, ed. L. Csaba, Dartmouth, Aldershot.
- Roland G., 2002, *The political economy of transition*, *The Journal of Economic Perspectives*, vol. 16, no. 1.
- Sachs J., 1993, *Poland's Jump to the Market Economy*, MIT Press, Cambridge.
- Shirley M., 2005, *Institutions and development*, [w:] *Handbook of New Institutional Economics*, eds. C. Ménard, M. Shirley, Springer, Dordrecht.
- Vachudova M.A., Hooghe L., 2009, *Postcommunist politics in a magnetic field: how transition and EU accession structure party competition on European integration*, *Comparative European Politics*, vol. 7, no. 2.
- Wallace C., Haerpfer C., 1998, *Three Paths of Transformation in Post-Communist Central Europe*, Wien, no. 29.
- Weingast B.R., 2011, *The Failure to Transplant Democracy, Markets, and the Rule of Law into the Developing World*, SSRN Scholarly Paper, nr ID 1868978, Social Science Research Network.
- Wojtyna A., 2002, *Nowe kierunki badań nad rolą instytucji we wzroście i transformacji*, *Gospodarka Narodowa*, nr 10.
- Woo W., 1994, *The art of reforming centrally planned economies: comparing China, Poland, and Russia*, *Journal of Comparative Economics*, vol. 18, no. 3.
- Yakovlev A., 2012, *Communist beliefs and their influence on social and economic development: the application of a new approach by Douglass North to historical experience of the Soviet Union*, *Mir Rossii*, vol. 21, no. 4, dostępne po angielsku: http://www.eastviewpress.com/Files/SS_FROM%20THE%20CURRENT%20ISSUE_No.%202_2013.pdf.
- Zinoviev A., 1985, *Homo sovieticus*, Atlantic Monthly Press.
- Zweynert J., Goldschmidt N., 2005, *The Two Transitions in Central and Eastern Europe and the Relation between Path Dependent and Politically Implemented Institutional Change*, HWWA Discussion Paper 314, Hamburg Institute of International Economics.